УДК 811.111

ДІАХРОНІЧНА ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКА: СТАТУС, ЗАДАЧІ ТА ОСНОВНИЙ ПОНЯТІЙНИЙ І ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ

Домброван Т.І.
Одеський національний університет ім.І.І.Мечникова

«Синергетика приводит к осознанию
глубинной необратимости развития,
его многовариантности и альтернативности
как в исторической ретроспективе,
так и в перспективе»

Курдюмов С.П., Князева Е.Н.,
«Синергетика: начала нелинейного мышления»

Сучасна наука, в тому числі й філологія, характеризується гетерогенністю та інтегральністю парадигм пізнання, намаганням вчених досягти нової якості у пізнанні. За цих умов найбільш перспективним напрямом досліджень як у природничих, так і в гуманітарних науках стає синергетика як учення про універсальні закономірності еволюції складних динамічних систем. Розвиток сучасної наукової картини світу проходить у руслі ідей універсального еволюціонізму, який поєднує ідеї еволюції та системного бачення, а тому включення ідей синергетики в цей процес уявляється досить органічним [див. праці О.Князєвої, С.П.Курдюмова, І.Р.Пригожина, Г.Хакена та ін.]. Вчені констатують стрімке інтегрування синергетики з природничих (фізика, хімія) в гуманітарні науки, що пояснюється її міждисциплінарністю. Міждисциплінарний статус синергетики зумовлюється онтологічними аспектами теорії самоорганізації, на основі яких формується холістично-динамічна картина всесвіту. З'являються дослідження в області соціосинергетики [див. праці В.П.Бранського, С.П.Капіци, Г.О.Котельнікова та ін.], історичної синергетики [В.І.Аршинов, І.О.Снегірьов та ін.], синергетичної антропології [В.Е.Войцехович] тощо. Синергетичні принципи використовуються в дослідженнях з економіки [В.С.Білоус], педагогіки [В.Г.Буданов, О.Г.Пугачова та ін.], філософії [Є.Антонов, І.С.Добронравова, В.С.Стьопін та ін.], психології й мистецтвознавства [В.Г.Зінченко, І.О.Євін, В.І.Силантьєва та ін.], а також лінгвістики [див. бібліографію в кінці статті]. Вчені-філологи констатують становлення нової гілки в мовознавстві – лінгвосинергетики й пророкують їй велике майбутнє, пов'язане з формуванням сучасного наукового світогляду, ядром якого вона виступає.

Проте ставлення лінгвістів до нової наукової парадигми не є однаковим. Нам уявляється, що відсутність узгоджених позицій про доцільність використання синергетики в філологічних дослідженнях повністю відповідає, з позицій синергетики, режиму з загостренням, у який ступила сьогодні допитлива

дослідницька думка, напрацювавши і накопивши достойний і достатній багаж знання в рамках попередніх – класичних – наукових парадигм, активно шукаюча шляхи виходу на новий аттрактор, яким нам вважається на цей час нова методологія пізнання.

Актуальність нашого дослідження зумовлена по суті зародковим станом лінгвосинергетики. Нечисленні (проте їх кількість стрімко виростає) дослідження з лінгвосинергетики розглядають свої об'єкти у площині синхронії, в аспекті їх функціонування у сучасному стані мови. Проте, на наш погляд, методологію синергетики слід спрямувати перш за все на **вивчення мовної системи у її розвитку**. Адже й досі поза увагою дослідників залишається висвітлення саме глибинних процесів у системно-структурній організації мови, які сприяють її динамізму, гнучкості та зрештою самоорганізації на якісно іншому рівні. В спробі обґрунтування необхідності виділення діахронічної лінгвосинергетики в окремий аспект філологічних студій полягає наукова новизна нашої роботи.

Мета даної статті – визначити статус, задачі та основний термінологічний апарат діахронічної лінгвосинергетики.

В основі синергетичної парадигми в мовознавстві лежить кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної, еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи [13,34]. У сучасних лінгвістичних дослідженнях принципи синергетики використовуються для вивчення синергійних якостей мови, мовлення, семантики й структури слова, тексту, дискурсу тощо. В руслі лінгвосинергетики плідно працюють відомі російські (В.І.Аршинов, К.І.Бєлоусов, І.Герман, М.А.Манаков, Г.Г.Москальчук, Р.Г.Піотровський, Є.В.Пономаренко та ін.) й українські вчені (О.Тарасова, О.Семенець, О.Селіванова та ін.). Огляд робіт свідчить про продуктивність залучення синергетичних методів аналізу до вивчення різних аспектів мови і мовлення. Зазначимо, що розробка синергетичного напряму в лінгвістиці не є прямою механічною трансляцією метамови природничих наук у площину філологічних студій, це опрацювання нових підходів і дослідницьких процедур для вивчення мовної системи у новому ракурсі.

З цих позицій, ***діахронічна лінгвосинергетика*** вбачається нами як комплементарний до (синхронічної) лінгвосинергетики аспект досліджень, один із методологічних підходів до опису *динамічного простору* мови. (Прикметник «діахронічний» вживається нами з метою відмежування від «історичної синергетики» як особливого напряму у дослідженнях з історії людства та суспільства.) Проведене нами вивчення мовних явищ з позицій синергетичного підходу дозволяє зробити висновок про те, що роль синергетичних теорій (наприклад, теорія хаосу, нелінійної динаміки тощо) не можна звести тільки до появи у науковому обігу нових метафор. Напроти, ефективність залучення

принципів синергетики важко переоцінити, бо саме принципи синергетики уможливлюють прослідкувати динамічну позиційність і взаємодію різних внутрішньосистемних і зовнішніх сил, що викликають появу так званого хаосу в даній системі. Все це поглиблює наші знання щодо досліджуваного об'єкту.

Академік РАН В.С.Стьопін зазначає, що «експансія синергетичних методів у різні науки ефективна там і тоді, де і коли є потреба враховувати саморозвиток, його інтегральні характеристики та закономірності» [14,2].

Мова, з позицій синергетики, і є саме такою складною саморозвиваючою системою, яка характеризується відкритістю, обміном інформацією із зовнішнім середовищем: будучи консервативною з метою збереження існуючої системи, мова в той самий час виявляє неабияку гнучкість, пристосовуючись до мінливої зовнішньої середи. Мова зберігає себе і водночас розвивається (наприклад, розширюючи свій словниковий запас), її підсистеми коеволюціонують. Діахронічна лінгвосинергетика розглядає мову в аспекті її історичного розвитку і фокусує увагу саме на ситуаціях якісних змін у системі мови в цілому та її підсистемах зокрема. Задача діахронічної лінгвосинергетики – вивчення законів і механізмів побудови організації, її виникнення, розвитку, самоускладнення й упорядкування, отримання спектра структур відкритого нелінійного середовища, яким є мова.

Вчені погоджуються, що складні саморозвиваючі системи потребують для свого освоєння особливої категоріальної сітки [15,5]. Понятійні та математичні засоби, які знаходять застосування в межах синергетики, відкривають для методології новий формальний апарат, що дозволяє описувати історичну динаміку мови як частину комплексної динамічної мовної системи.

Незважаючи на те, що синергетика знаходиться на стадії становлення, її категоріальний апарат вже практично склався. Він включає такі поняття й терміни, як самоорганізація, дисипативність, відкритість/замкнутість системи, лінійність/нелінійність системи, стабільність/ нестабільність, порядок/хаос, ентропія, аттрактор, фрактал, біфуркація та деякі інші. Коротко розглянемо зміст основних понять, релевантних в контексті даного дослідження.

Під *самоорганізацією* розуміють становлення нового цілого, утвореного складною, проте узгодженою поведінкою складових елементів вихідного середовища [4,7]. В контексті діахронічної лінгвосинергетики самоорганізація може бути визначена як здатність мовної системи до упорядкування своєї структури в результаті взаємодії цілого комплексу механізмів регуляції внутрішньосистемних процесів.

Одним із механізмів самоорганізації відкритої системи мови виступає *хаос*. Конструктивна роль хаосу полягає у виводі даної системи (або підсистеми) на один із *аттракторів* як майбутньої форми організації даної системи (підсистеми). З історії англійської мови добре відомим є факт скандинавських інвазій у Британію, які поступово переросли з окремих набігів вікінгів наприкінці 8 ст. у масове вторгнення в 9 ст. та поселення загарбників на великій захопленій території, яку вони називали Область Датського права (the Danelaw). Більшість

поселенців були вихідцями з Данії, незначна частина – з Норвегії. В результаті два народи змішалися, англійська мова не могла не зазнати впливу з боку скандинавських мов, які також належали до германських мов, проте до їх північної гілки. Дві мови – давньоанглійська і давньодатська були схожими що стосується кореневих морфем базової лексики (це сприяло порозумінню в цілому між носіями різних мов), проте системи відмінкових закінчень були різними. Англійська мова, з позицій синергетики, вступила у стан хаосу, який – через *дисипацію* (розсіювання та «просіювання», відкидання усього зайвого) – неминуче приводить систему до гармонізації її складників, виводить її із стану нерівноваги і так би мовити спрямовує до одного з аттракторів як «відносно стійких макростанів, на які виходять процеси еволюції в цих середовищах в результаті зникнення проміжних, або перехідних, явищ» [5, 41]. Як результат, практично всі підсистеми давньоанглійської мови зазнали змін: у фонетиці маємо нову комбінацію [sk] (давньоанглійська sc палаталізувалася у [ʃ]), в лексичній системі – нові запозичення, а також зміни або зрушення значень у ідентичних або споріднених словах давньоанглійської мови (наприклад, д.-англ. gift означало «ціна, викуп за дружину», а у формі множини означало «весілля»; проте в давньонорвезькій gift мало більш широке значення «подарунок, дар». Деталі див.: [17, 98]). У морфології спрощується система відмінкових закінчень, що сприятиме в подальшому формуванню аналітичного складу сучасної англійської мови.

Поняття *відкритості* та *нелінійності* є ключовими характеристиками системи. За словами О.М.Князєвої та С.П.Курдюмова, «всі реальні системи, як правило, відкриті та нелінійні. (…) закритість і лінійність є винятком з правила, черезмірне, часто неправомірне, спрощення дійсного стану справ» [6, 1]. Не викликає сумніву той факт, що мова є відкритою системою, тобто такою системою, яка безперервно контактує з оточуючим її середовищем. Мова є також нелінійною системою, де кожна з її підсистем має цілий спектр можливостей розвитку, багатоальтернативність еволюційних шляхів. Про стабільність мовної системи можна говорити лише умовно, бо мова завжди динамічна. Умовно стабільними можна вважати окремі підсистеми мови протягом певного історичного періоду, коли з боку зовнішніх чинників мова не зазнає суттєвого впливу, тобто такого впливу, який спричинив би стан нерівноваги в цих підсистемах, а тому ці підсистеми повертаються до свого попереднього стану. І навпаки, нестійкість стану підсистем, виникнення хаосу сигналізують про входження цих підсистем (та/або системи в цілому) у так званий режим з загостренням, що веде до якісних змін у (під)системі. Саме з’ясування співвідношення «стабільність vs нестабільність» у процесах самоорганізації складних динамічних відкритих систем, якою є мова, відіграє ключову роль у розумінні загальних закономірностей еволюції досліджуваних систем.

Будь-яка система у процесі еволюції проходить кілька етапів якісних змін на шляху до нової самоорганізації. Вчені умовно виділяють чотири основні стадії такого переходу, одна з яких стабільна, а інші так чи інакше пов’язані з хаосом та відтворюють кризовий стан системи [2, 342]. Знаходячись у хаотичному стані,

система рухається у пошуках виходу на той чи інший аттрактор, проте на цьому шляху з'являються «гілки» в траєкторії – можливі варіанти подальшого розвитку системи. Точки розгалуження таких «гілок» в синергетиці називають точками *біфуркації*. Багатоваріантність майбутнього розвитку системи, яка «згорнута» в точках біфуркації (хоча точнішим, мабуть, було б називати їх точками *полі*фуркацій?) знімається під впливом тих чи інших *флуктуацій* – випадкових відхилень або обставин. За словами одного із засновників синергетики І.Р.Пригожина, флуктуації на мікроскопічному рівні «відповідальні за вибір тієї чи іншої гілки (…) і, таким чином, зумовлюють ту подію, яка відбудеться» [12, 17; див. також 18, 15].

Повертаючись до скандинавського періоду в історії давньоанглійської мови, можна проаналізувати можливі шляхи змін системи відмінкових закінчень в англійській мові, серед яких – 1) уніфікація відмінкових закінчень (і тут також є варіанти: а) прийняття або спрощення системи скандинавських закінчень, б) збереження і нав'язування англійських, або в) використання частково англійських, частково скандинавських) і 2) відмова від відмінкових закінчень, зведення їх до мінімуму з подальшим відкиданням. Тепер вже нам відомо, що сучасні англійські прикметники і займенники (крім особових) не відмінюються (в давньоанглійській мові граматична категорія відмінювання прикметників і, наприклад, вказівних займенників включала п'ять відмінків), а сучасні іменники мають марковану двовідмінкову систему, представлену так званим загальним відмінком (The Common Case) і присвійним відмінком (The Possessive Case) (замість чотирьох відмінків у давній мові). Одночасно виростає компенсаторно-функціональна важливість іншої підсистеми мови – прийменників, які виконують роль вказівок на глибинні відношення між словами. Такий стан розглядуваних мовних підсистем – результат проходження ними цілої низки точок біфуркацій.

Моделювання проходження системою точок біфуркації, виявлення спектра випадковостей і встановлення закономірностей вибору того чи іншого напряму на кожній стадії еволюційного розвитку – все це ще очікує свого дослідження в рамках синергетичної парадигми. На наш погляд, залучення синергетичних принципів до аналізу багатовекторного спектру альтернатив у розвитку мовної системи на різних етапах самоорганізації допоможе розкрити і описати природу й «роботу» так званих внутрішніх факторів розвитку мови, які й досі залишаються в «тіні», а комп'ютерне вирішення окреслених задач сприятиме поглибленню нашого знання в цій області дослідження й, напевно, допоможе спрогнозувати можливі шляхи розвитку мовної системи в границях заданого просторово-часового діапазону.

Література

1. *Белоусов К.И.* Синергетика текста: От структуры к форме / К.И.Белоусов . – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. – 248 с.

2. *Буданов В.Г.* Принципы синергетики и язык / В.Г.Буданов // Философия науки. – Вып. 8: Синергетика человекомерной реальности – М.: ИФ РАН, 2002. – С. 340-354.
3. *Герман И.А.* Речевая деятельность как самоорганизующаяся система: к становлению лингвосинергетической парадигмы: Дис. …канд. филол. наук: 10.02.19 / И.А.Герман. – Барнаул, 1999. – 170 с.
4. *Добронравова И.С.* Причинность и целостность в синергетических образах мира / И.С.Добронравова // Практична філософія. – К., 2003. – № 1. – С.6-10.
5. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Синергетика: Начала нелинейного мышления / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С.38-51.
6. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Основные принципы синергетического мировоззрения (Основания синергетики, гл.5). – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%B4%...
7. *Манаков Н.А.* Лингвосинергетика: первые результаты, проблемы и перспективы /Н.А.Манаков, Г.Г.Москальчук// Методология современной лингвистики: проблемы, поиски, перспективы /общ.ред.Л.М.Босовой. – Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 2000. – С.107-113.
8. *Москальчук Г.Г.* Структура текста как синергетический процесс / Г.Г.Москальчук. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 296 с.
9. *Пономаренко Е.В.* Лингвосинергетика бизнес-общения с позиций компетентностного подхода (на материале английского языка): монография / Е.В. Пономаренко. – М.: МГИМО-Университет, 2010. – 151 с.
10. *Пономаренко Е.В.* О принципах синергетического исследования речевой деятельности / Е.В.Пономаренко // Вопросы филологии. – 2007. – № 1. – С. 14-23.
11. *Пригожин И.* Философия нестабильности / И.Р.Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6.– С. 46-52.
12. *Пригожин И.Р.* Кость еще не брошена / И.Р.Пригожин // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – С.15-21.
13. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми /Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
14. *Степин В.С.* О философских основаниях синергетики. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/StepinVSem.htm
15. *Степин В.С.* Саморазвивающиеся системы и философия синергетики / В.С.Степин //Материалы Международной конференции «Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды»26-28 ноября 2007 г., Институт прикладной математики им.М.В.Келдыша РАН, Москва. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/stepin444.htm
16. *Хакен Г.* Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? /Г.Хакен // Синергетика и психология./ под ред. И.Н.Трофимовой. – Вып. 2. «Социальные процессы». – М.: ЯНУС-К, 2000.– С. 11-25.

17. *Baugh, A.*C. and Th.Cable. A History of the English Language. – Routledge, 2006. – 448 p.
18. *Haken, H.* (ed.) Chaos and Order in Nature. – Berlin: Springer-Verlag, 1980. – 271 p.

Summary

The article advocates the necessity of singling out diachronic linguosynergetics into a separate aspect of linguistic research and considers the status, principal tasks and the basic conceptual and terminological network of diachronic linguosynergetics.